

Vlaanderen
is erfgoed

Beschermingsdossier

Duitse mitrailleurspost met hefkoepel
(Hollandstellung) in Damme (Lapscheure)

Monument

Agentschap
Onroerend
Erfgoed

Beschermingsdossier:

Duitse mitrailleurspost met hefkoepel (Hollandstellung),
Damme (Lapscheure), Zeedijk zonder nummer – monument

INHOUDELIJK DOSSIER

Dossiernummer: 4.001/31006/102.1

Hannelore Decoodt

24/02/2017

INHOUDSTAFEL

1.	Beschrijvend gedeelte	4
1.1.	Situering	4
1.2.	Historisch overzicht	4
1.2.1.	De Zeedijk	4
1.2.2.	De <i>Hollandstellung</i> : enkele krachtlijnen.....	4
1.2.3.	De uitbouw van de <i>Hollandstellung</i> tussen de Damse Vaart en Moerhuize...	5
1.2.4.	De mitrailleurspost met hefkoepel	6
1.3.	Beschrijving met inbegrip van de erfgoedkenmerken en erfgoedelementen.....	6
1.4.	Fysieke toestand van het onroerend goed	7
2.	Evaluerend gedeelte	7
2.1.	Evaluatie van de erfgoedwaarden	7
2.1.1.	Historische waarde	7
2.1.2.	Architecturale waarde	7
2.1.3.	Technische waarde	7
2.1.4.	Culturele waarde.....	8
2.2.	Motivering van het type bescherming.....	8
2.3.	Motivering van de afbakening van de bescherming	8
2.4.	Juridische toestand.....	8
2.4.1.	Onroerend Erfgoed	8
2.4.2.	Ruimtelijke Ordening	8
2.4.3.	Natuur en Bos.....	9
3.	Beheersvisie	9
3.1.	Beheersdoelstellingen voor het beschermd onroerend goed	9
3.2.	Bijzondere voorschriften voor het beschermd onroerend goed.....	9
3.3.	Toelatingsplichtige handelingen voor het beschermd onroerend goed.....	10
4.	Bronnen	10
5.	Bijlagen bij het inhoudelijk dossier	10
5.1.	Omgevingsplan bij de bescherming	10
5.2.	Fotobijlage	10
5.3.	Documentatie	10
5.4.	Criterionota	11

1. BESCHRIJVEND GEDEELTE

Dit beschermingsdossier maakt deel uit van het thematisch beschermingspakket 'Bunkers van de Hollandstellung', dat op zijn beurt kadert in de reeks beschermingsdossiers van het erfgoed van beide wereldoorlogen in Vlaanderen. Op 29 april 2015 werd een eerste reeks bunkers van de *Hollandstellung* definitief als monument beschermd. Dit beschermingspakket behandelde bunkers in Evergem (Ertvelde), Lochristi (Zaffelare), Stekene (Stekene en Kemzeke) en Gent (Mendonk). Nu worden bijkomend beschermingsprocedures opgestart voor waardevolle bunkers en bunkergehelen in het westelijke deel van de *Hollandstellung*, tussen Knokke en Assenede.

Meer duiding over dit thematisch pakket is terug te vinden in de criterionota in bijlage. Hierin worden de belangrijkste krijtlijnen van de Eerste Wereldoorlog geschetst, evenals enkele belangrijke militaire gebeurtenissen uit de Tweede Wereldoorlog, die ook van belang zijn voor bepaalde bunkers van de *Hollandstellung*. Vervolgens wordt ingegaan op het belang en de evolutie van de Duitse bunkerbouw tijdens de *Grooten Oorlog*. Eén hoofdstuk behandelt de aanleg van de *Hollandstellung*. Ten slotte worden de erfgoedwaarden en criteria besproken, die aan de basis liggen van de selectie van beschermingswaardige bunkers of bunkergehelen.

1.1. Situering

Duitse betonnen militaire post, opgetrokken in de oostelijke berm van de Zeedijk, daar waar deze dijk een kleine bocht maakt. De bunker is meer bepaald te situeren op 170 m ten noordwesten van het kruispunt van de Zeedijk met Kaleshoek, op 600 m ten zuiden van Blauwe Sluis, op 1700 m ten noordoosten van Lapscheure. De bunker ligt in vogelvlucht op 150 m van de grens met Nederland verwijderd.

1.2. Historisch overzicht

Duitse mitrailleurspost met hefkoepel, begin 1917 opgetrokken in de oostelijke berm van de Zeedijk, als onderdeel van de *Hollandstellung*.

1.2.1. De Zeedijk

De Zeedijk is een inpolderingsdijk uit de 17de – 18de eeuw, die aangelegd is in de nasleep van de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648) tussen de Noordelijke Nederlanden en Spanje (1). Toen Noord-Nederlandse troepen om strategische redenen enkele dijken in Sluis doorstaken, werd Oud Lapscheure ter hoogte van Spermaliepolder, volledig van de kaart geveegd. Lapscheure werd opnieuw gesticht, op twee kilometer verder naar het zuidwesten. Een groot gebied werd opnieuw ingepolderd, waarbij nieuwe inpolderingsdijken werden aangelegd, waaronder de Zeedijk en Groenendijk.

1.2.2. De *Hollandstellung*: enkele krachtlijnen

De *Hollandstellung* is een Duitse verdedigingsstelling uit de Eerste Wereldoorlog, die langs de grens met Nederland, tussen Knokke en Vrasene werd aangelegd (2). Reden voor de aanleg van deze linie was de vrees van de Duitse legerleiding dat de geallieerden zouden aanvallen vanuit het neutrale Nederland. In Vrasene sloot de *Hollandstellung* aan op de *Stellung Antwerpen*, waarop op zijn beurt aan oostelijke zijde de *Turnhout-Kanalstellung* aansloot.

¹ DEVENTER W. e.a. 2010, *Damse Vaart met omgevende polders, Fort van Beieren en krekens van Lapscheure*, <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/ile/relict/300500>, geraadpleegd op 16 juni 2016.

² Een uitgebreide historiek van de *Hollandstellung* met bronvermelding is terug te vinden in de criterionota, onder hoofdstuk 4. De criterionota is als bijlage 4 opgenomen bij dit dossier.

De *Hollandstellung* was een verdedigingslinie met bunkers, die opgetrokken werden in samenhang met draadversperringen en inundatiezones. Er is een groot verschil merkbaar in de aanleg van de stelling en de bouwwijze van de bunkers tussen het Zwin (Knokke) en Leeskensbruggen (Maldegem) enerzijds en tussen Moerhuize (Maldegem) en Vrasene (Beveren) anderzijds. Tussen het Zwin en Leeskensbruggen zijn de bunkers opgetrokken door het *Marinekorps Flandern*, vanaf Moerhuize door de *Etappen-Inspektion 4* (of *Gruppe Gent*). De zone rond Strobrugge lijkt een overgangsgebied te vormen.

De *Hollandstellung* werd in verschillende fases aangelegd. In het *Marinegebiet* zijn de bunkers doorgaans opgetrokken in beton, dat gegoten werd binnen een houten bekisting. Het betreft meestal standaardontwerpen, die meermaals werden opgetrokken in steunpunten, die de ruggengraat vormden van de eerste verdedigingslijn. Pas vanaf november 1917 is er voor wat het *Marinegebiet* betreft, sprake van de aanleg van een nieuwe stelling, waarbij achter de eerste verdedigingsstelling nog commandoposten, posten voor radiotelegrafie en seinposten werden opgetrokken, evenals mitrailleursposten.

Tussen Moerhuize en Vrasene werd de *Hollandstellung* door de landmacht op een heel andere manier uitgebouwd, met een *Vorstellung* en een *Hauptstellung*, die op zijn beurt nog eens splitste in twee verdedigingslijnen. In dit deel van de *Hollandstellung* werden de bunkers doorgaans opgetrokken met betonstenen. Voor de bouw van deze bunkers liet men zich eveneens leiden door standaardontwerpen, die echter grondig verschilden van de standaardontwerpen, zoals toegepast in het *Marinegebiet*.

1.2.3. De uitbouw van de *Hollandstellung* tussen de Damse Vaart en Moerhuize

In een legerbevel van 12 september 1916 werd de uitbouw van de stelling tussen Fort Donaas en de vesting Antwerpen bevolen (3). Het *Marinekorps Flandern* was toen verantwoordelijk voor de uitbouw van de stelling tussen de Damse Vaart en het Afleidingskanaal bij Moerhuize, de rest van de stelling werd uitgebouwd door de *Etappen-Inspektion 4*.

Volgens de plannen van de *1. Marinedivision* diende er tussen Moerhuize en de Damse Vaart geen doorlopende stelling aangelegd te worden, maar werden er 21 mitrailleursposten voorzien, die elkaar moesten ondersteunen en via flankerend vuur het *Vorgelände* moesten bestrijken (4). Daarnaast werd de bouw van 6 *Untertreträume für je 100 Mann* voorzien op belangrijke punten (5). Net zoals in de eerste verdedigingslijn ten noorden van de Damse Vaart werden mitrailleursposten en schuilplaatsen ingericht tot steunpunten (*Stützpunkte*) en met draadhindernissen omgeven: ze werden aangeduid met *Gustav* (Spermaliepolder), *Karl* (Groot Haringgat), *Friedrich* (Warande) en *Mauritz* (Leeskensbruggen) (6). Er werden eveneens artilleriestellingen en observatieposten voorzien voor diverse vormen van geschut. Observatieposten ten behoeve van de artillerie werden ook in de infanteriestellingen ingeplant.

³ RM120/226, *Armeebefehl*, AOK 4 Ia Nr. 9/12, gericht aan het Marinekorps, Etappen-Insp. 4 en A.O.K., d.d. 12/9/1916.

⁴ RM120/226, Kommando der 1. Marinedivision, An Marinekorps, *Ausbauplan für die Stellung an der holländischen Grenze zwischen dem Canal de dérivation de la Lys bei Moerhuizen und dem Brügge – Sluis-Kanal südlich Fort Donat*, (in handschrift: gericht aan het A.O.K. 4), d.d. 23/9/1916. *Vorgelände* betekent voorterrein.

⁵ Dit zijn manschappenonderkomens voor elk honderd man.

⁶ Sakkers H. e.a. 2011, 114.

1.2.4. De mitrailleurspost met hefkoepel

In een verslag van 25 januari 1917 wordt melding gemaakt van een *Heb- und (ver)senkbarer Maschinengewehr Stand*, die ter beschikking werd gesteld aan *Oberbauposten 4*, nadat ze succesvol gebruikt was in de Champagnestreek (7). Met een *Heb- und (ver)senkbarer Maschinengewehr Stand* werd een mitrailleursstand bedoeld, die naar boven geheven en terug neergelaten kon worden. Het was de bedoeling om deze mitrailleurspost nu in de *Hollandstellung* uit te testen, meer bepaald in de dijk tussen de M.G. St. 20 en 21 (8). De bouw van de constructie wordt als voltooid aangegeven op de kaart van 24 februari 1917 (9).

Het principe van hefkoepels was al eerder toegepast in Franse en Belgische forten en in de Stelling van Amsterdam (10). In de Belgische forten bijvoorbeeld bestond het pantser van de hefkoepels uit een licht gewelfd dekpanter en een cilindervormige ringpantser waarin het schietgat was aangebracht (11). In afwachtingshouding was de hefkoepel verzonken in de betonmassa. Vóór de Eerste Wereldoorlog waren deze hefkoepels slechts licht gepantserd. Ook na de Eerste Wereldoorlog zouden dergelijke constructies opgetrokken worden, onder meer in de *Maginotlinie*, een Franse verdedigingslinie die langs de noordelijke en oostelijke grenzen van Frankrijk werd aangelegd tussen 1930 en 1938.

Vóór de toegang van de bunker was er nog een bijkomend element, aldus de naoorlogse intekening door het Belgische leger (12). Wellicht betreft dit een betonnen fundament. Het is onduidelijk of dit nog aanwezig is.

1.3. Beschrijving met inbegrip van de erfgoedkenmerken en erfgoedelementen

Betonnen militaire post, bestaande uit een min of meer vierkante ruimte aan de westelijke zijde van de dijk, met schuin daarop een gang die naar het midden van de dijk loopt en er uitmondt in een ronde schacht met stalen samenstel onder een pantserkoepel. Het beton is gegoten tegen een houten bekisting. Bovenop de constructie is er begroeiing.

De toegang aan westelijke zijde zit maar ten dele bovengronds en kon vermoedelijk afgesloten worden, gezien de bewaarde ijzeren elementen. De gang is vijf meter lang en zowel de vloer als het plafond ervan verhogen naar het midden. In de westelijke ruimte en gang zijn enkele ijzeren elementen bewaard, vermoedelijk voor de bevestiging van bedrading.

De schacht heeft een doorsnede van 125 cm. De koepel bevat ronde gaten volgens een symmetrisch patroon en is bevestigd aan twee stalen geleidingsbalken. Aan de westelijke zijde van de koepel is er een rand van enkele decimeters breed.

Het is eigen aan bunkers dat er in de ondergrond in en rond de bunker constructieve elementen of militaire infrastructuur zitten die rechtstreeks verband houden met de bunker, zoals vloerplaten, waterafvoersystemen of bekabeling. Ter hoogte van de toegang bevond zich oorspronkelijk een betonnen deel van de constructie, dat mogelijk ondergronds bewaard is.

⁷ Militärarchiv Freiburg, RM120/226, Kommando der 1. Marinedivision über den Zustand der Stellung an der holl. Grenze, 25/1/1917; RM120/226K2: *Grenzbefestigung Holländ. Grenze Abschnitt 2*, 24/1/1917.

⁸ M.G. St. staat voor *Maschinen Gewehr Stand* (mitrailleurspost).

⁹ Militärarchiv Freiburg, RM120/226K1: *Grenzbefestigung Holländ. Grenze Abschnitt 2*, 24/2/1917.

¹⁰ Sakkers H. e.a. 2011, 136. S.N. S.D., *Hefkoepel*, [online] <http://www.mverhoeks.com/Forten/Hefkoepel/info/01-hefkoepels-info.html> (geraadpleegd op 21/8/2016).

¹¹ Gils R. 1998, 17.

¹² KLM, Fonds 27, 533, *Type M*.

1.4. Fysieke toestand van het onroerend goed

De fysieke toestand van het onroerend goed waarvoor dit beschermingsdossier wordt opgemaakt, is vastgesteld tijdens plaatsbezoeken op 19 februari 2015 en 8 augustus 2016. De fysieke toestand is op dat moment fotografisch gedocumenteerd. Deze registratie is als bijlage bij het ministerieel besluit gevoegd en geeft een beeld van de toestand van het onroerend goed op het moment van de bescherming.

De bunker bevindt zich in een vrij goede toestand voor een betonnen constructie van honderd jaar oud. De metalen onderdelen zijn geoxideerd. In de bunker ligt veel rommel.

2. EVALUEREND GEDEELTE

2.1. Evaluatie van de erfgoedwaarden

2.1.1. Historische waarde

Als zijnde een heel specifieke betonnen verdedigingsconstructie, die tijdens de Eerste Wereldoorlog bij wijze van experiment werd opgetrokken. Dit type mitrailleurspost met hefkoepel die op en neer kon gaan, was eerder naar verluidt 'succesvol' ingezet in de Champagnestreek in Frankrijk. De bouw van de mitrailleurspost langs de Zeedijk werd pas begin 1917 aangevat, nadat de rest van de eerste linie min of meer was aangelegd. De **historische context**, met name de wijze waarop de mitrailleurspost werd ingeplant in de Zeedijk, is veelbetekenend. Deze dijk vormde hier de eerste verdedigingslijn van de *Hollandstellung*. Deze inplanting en het stalen samenstel waarlangs de koepel op en neer kon gaan, wijzen opnieuw op het grote belang dat besteed werd aan het verborgen houden van militaire infrastructuur.

Er zijn geen andere mitrailleursposten van dit type uit de Eerste Wereldoorlog in Vlaanderen gekend, waardoor de constructie **zeldzaam** is. Vóór de Eerste Wereldoorlog werd dit principe van mitrailleurspost met hefkoepel wel al toegepast, onder meer in de fortbouw. Ook na de Eerste Wereldoorlog zouden dergelijke mitrailleursposten opgetrokken worden, onder meer in de Franse *Maginotlinie*.

2.1.2. Architecturale waarde

Als zijnde een opmerkelijke mitrailleurspost, die qua opbouw heel uniek is voor de bunkerbouw uit de Eerste Wereldoorlog. De constructie wordt in Duitse documenten aangeduid met *Heb- und (ver)senkbarer Maschinengewehr Stand*. De kern van de bunker bestaat namelijk uit een ronde schacht met stalen samenstel onder een pantserkoepel. Dankzij stalen geleidingsbalken kon de koepel op en neer gelaten worden. De stalen onderdelen van deze mitrailleurspost zijn bewaard, waardoor de bunker hoog scoort op vlak van **authenticiteit** en **gaafheid**.

2.1.3. Technische waarde

Als betonnen constructie, die specifiek voor militaire doeleinden werd opgetrokken. Deze betonnen constructie met haar bouwtechnische kenmerken van zowel bovengrondse als ondergrondse aard, getuigt van het belang en de evolutie van de betonbouw in de stellingenoorlog, die de Eerste Wereldoorlog geworden was. Nooit eerder werden zo massaal betonnen verdedigingsconstructies opgetrokken als tijdens de Eerste Wereldoorlog. Daar waar er in de eerste oorlogsjaren werd geïmproviseerd en geëxperimenteerd met allerlei typologieën en toegepaste technieken in de betonbouw, evolueerde men geleidelijk naar zo sterk en efficiënt mogelijk uitgedokterde standaardontwerpen, die in sommige gevallen voor meerdere doelen konden gebruikt worden. Tijdens het interbellum en de Tweede Wereldoorlog zou dit leiden tot de massale

Beschermingsdossier: Duitse mitrailleurspost met hefkoepel (Hollandstellung), Monument

uitbouw van heuse bunkerstellingen, met bunkers die tot in het kleinste detail waren gestandaardiseerd.

2.1.4. Culturele waarde

Als materiële getuige van de *Grooten Oorlog*, die Vlaanderen jarenlang in zijn greep had en het leven van ontelbaar veel mensen ingrijpend tekende of volledig verwoestte. De Eerste Wereldoorlog was een internationale gebeurtenis bij uitstek, waarbij het gros van Vlaanderen door een vijandelijke mogendheid werd bezet. De herinnering aan de Eerste Wereldoorlog kent nog steeds een breed maatschappelijk en internationaal draagvlak.

2.2. Motivering van het type bescherming

De bunker wordt beschermd als monument. Het Onroerenderfgoeddecreet definieert een monument als volgt: "een onroerend goed, werk van de mens of van de natuur of van beide samen, met inbegrip van de cultuuroederen die er integrerend deel van uitmaken, inzonderheid de bijhorende uitrusting en de decoratieve elementen van algemeen belang wegens de erfgoedwaarde(n)."

2.3. Motivering van de afbakening van de bescherming

De afbakening van het beschermd onroerend goed is opgenomen op het plan dat als bijlage bij het ministerieel besluit is gevoegd. Alle kadastrale percelen gevat door de bescherming zijn opgenomen in artikel 1 van het ministerieel besluit.

In dit beschermingsvoorstel wordt de betonnen militaire post ter bescherming voorgesteld. Rond de bunker worden de contouren van de bunker overgenomen, zoals ingetekend door het Belgisch leger, met uitstekend element vóór de toegang van de bunker. Bijkomend wordt een perimeter van twee meter mee afgebakend, zodat uitstekende betonnen fundamentplaten, waterafvoersystemen of andere elementen die integraal deel uitmaken van de bunker maar niet bovengronds waarneembaar zijn, mee opgenomen zijn in de bescherming.

2.4. Juridische toestand

2.4.1. Onroerend Erfgoed

Op het omgevingsplan in bijlage bij dit dossier zijn de beschermingen opgenomen die in de buurt liggen van het onroerend goed waar dit dossier over gaat.

De bunker is opgenomen in de wetenschappelijke inventaris van het bouwkundig erfgoed, met ID-nummer 300976.

De bunker ligt in de niet vastgestelde ankerplaats 'Damse Vaart met omgevende polders, Fort van Beieren en krekken van Lapscheure' (ID-nummer 300500).

2.4.2. Ruimtelijke Ordening

De bunker ligt volgens het Gewestplan in landschappelijk waardevol agrarisch gebied.

De bunker ligt binnen het definitief goedgekeurde provinciaal RUP 'Solitaire vakantiewoningen Brugge-Oostende' (5/6/2015, RUP_30000_213_00132_00001).

2.4.3. Natuur en Bos

De bunker ligt in het Vogelrichtlijngebied 'Poldercomplex' (16/10/1998, BE2500932).

De bunker ligt volgens Natura 2000 Habitattypen in laaggelegen schraal hooiland: glanshaververbond of geen habitatype uit de Habitatrichtlijn.

De bescherming van het onroerend erfgoed respecteert het stand-still principe volgens Natura 2000, wat impliceert dat achteruitgang van natuur en milieu in deze gebieden tegengegaan wordt. Voor de SBZ worden specifieke natuurdoelen of instandhoudingsdoelstellingen (s-IHD) opgesteld, waarbij algemene maatregelen voorgesteld worden om de natuurwaarden van deze gebieden in stand te houden of te verbeteren. De concrete invulling van deze maatregelen (exacte locaties voor o.a. bosuitbreiding, soortenkeuze, beheervorm) moet wel eerst getoetst worden aan de erfgoedwaarden binnen het M/CHL,D/S, waarbij behoud en versterking van deze waarden voorop staan.

3. BEHEERSVISIE

De opmaak van de beheersvisie gebeurde in samenspraak met de afdeling Beheer West-Vlaanderen, op een overleg op 1 december 2016.

3.1. Beheersdoelstellingen voor het beschermd onroerend goed

In het beschermingsbesluit zijn beheersdoelstellingen opgenomen. Je vindt die terug onder artikel 3 van het besluit. De beheersdoelstellingen moeten de zakelijkrechthouders (eigenaars, erfpachthouders, opstalhouders en leasinggevers) en gebruikers op weg helpen om de erfgoedwaarden maximaal in stand te houden of te verbeteren. Ze hebben de optimale verwezenlijking van de erfgoedwaarden voor ogen.

Ze geven richting aan of vormen een kader voor toekomstig beheer van het beschermd onroerend goed. Zakelijkrechthouders en gebruikers dienen rekening te houden met deze beheersdoelstellingen als ze werken wenselijk uit te voeren aan het beschermd goed. Ook de overheid houdt met deze doelstellingen rekening als ze over deze werken advies moet geven of als ze toelating moet geven voor die werken.

De beheersdoelstellingen spelen in op de erfgoedwaarden, erfgoedelementen en erfgoedkenmerken opgenomen in artikel 2 van het beschermingsbesluit.

3.2. Bijzondere voorschriften voor het beschermd onroerend goed

Voor elk beschermd onroerend goed geldt het actief en passief behoudsbeginsel. Dit betekent dat de zakelijkrechthouders en gebruikers het beschermd goed in goede staat moeten houden door de nodige instandhoudings-, beveiligings-, beheers-, herstellings- en onderhoudswerken uit te voeren en dat het verboden is om een beschermd onroerend goed te ontsieren, te beschadigen, te vernielen of de erfgoedwaarden er van aan te tasten. Het betekent ook dat een zakelijkrechthouder en gebruiker verplicht is het beschermd onroerend goed als een goed huisvader te beheren en het dus niet te verwaarlozen. Alle voorschriften voor de instandhouding en het onderhoud van het beschermd onroerend goed die van toepassing zijn op het beschermd goed zijn opgenomen in artikel 4 van het beschermingsbesluit.

In het Onroerenderfgoeddecreet en Onroerenderfgoedbesluit zijn een aantal algemene voorschriften voor de instandhouding en het onderhoud van beschermd onroerend erfgoed opgenomen. Dat zijn deze:

- Het goed als een goed huisvader beheren en de nodige voorzorgsmaatregelen nemen tegen schade ten gevolge van brand, blikseminslag, diefstal, vandalisme, wind of water;

- De toestand van het goed regelmatig controleren;
- Regulier onderhoud uitoefenen;
- Onmiddellijk passende consolidatie- en beveiligingsmaatregelen nemen in geval van nood.

3.3. Toelatingsplichtige handelingen voor het beschermd onroerend goed

Voor sommige werken aan het beschermd onroerend goed moet een toelating worden gevraagd. Sommige werken kunnen namelijk een negatief effect hebben op de erfgoedwaarden. Voor alle werken die stedenbouwkundig vergunningsplichtig zijn, of waarvoor een verkavelingsvergunning, milieuvergunning of natuurvergunning nodig is vraagt de vergunningverlener (de gemeente of de Vlaamse overheid) advies aan het agentschap Onroerend Erfgoed van de Vlaamse overheid.

Voor een aantal werken die niet vergunningsplichtig zijn, moeten de zakelijkrechthouders en gebruikers, voorafgaand aan de uitvoering van de werken, toelating vragen aan het agentschap Onroerend Erfgoed of aan de erkende Onroerenderfgoedgemeente. Een overzicht van alle erkende onroerenderfgoedgemeenten is te vinden op www.onroerenderfgoed.be.

De werken waarvoor u toelating moet vragen zijn opgesomd in artikel 5 van het beschermingsbesluit.

4. BRONNEN

- Koninklijk Legermuseum Brussel, Fonds C.D.H., Inventaire QGT nr 27, map 533, *Type M*.
- Militärarchiv Freiburg, RM 120/112, RM 120/226: diverse documenten van het *Marinekorps Flandern* met betrekking tot de aanleg van de *Hollandstellung*.
- GILS R. 1998: *Vesting Antwerpen. Deel 2. De Pantservesting (1885-1914)*, België onder de wapens 7, Erpe.
- SAKKERS H. e.a. 2011: *De Hollandstellung van Knokke tot Antwerpen. Stille getuige van de Eerste Wereldoorlog*, s.l.
- S.N. S.D., *Hefkoepel*, [online] <http://www.mverhoeks.com/Forten/Hefkoepel/info/01-hefkoepels-info.html> (geraadpleegd op 21/8/2016).
- DEVENTER W. e.a. 2010, *Damse Vaart met omgevende polders, Fort van Beieren en kreken van Lapscheure*, [online] <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/ile/relict/300500>, geraadpleegd op 16 juni 2016.

5. BIJLAGEN BIJ HET INHOUDELIJK DOSSIER

5.1. Omgevingsplan bij de bescherming

Zie afzonderlijk document.

5.2. Fotobijlage

De fotobijlage bij het ministerieel besluit bevat alle relevante foto's voor dit dossier. Er is geen afzonderlijke fotobijlage bij het inhoudelijke dossier gevoegd.

5.3. Documentatie

Zie afzonderlijk document.

5.4. Criterianota

Zie afzonderlijk document.